

BŮH

The New York Times Bestseller

Reza Aslan

A JEHO LIDSKÉ DĚJINY

Host

REZA ASLAN

BŮH A JEHO

LIDSKÉ DĚJINY

Reza Aslan

BŮH

A JEHO

LIDSKÉ

DĚJINY

Brno 2019

Copyright © 2017 by Aslan Media, Inc.

This translation published by arrangement
with Random House, a division
of Penguin Random House LLC

Cover picture credit: Hand of God and Adam by Michelangelo

(en.wikipedia.org/wiki/The_Creation_of_Adam#/media/

File:Hands_of_God_and_Adam.jpg), CC BY-SA 3.0, modified

Translation © Julie Tesla, 2019

Czech edition © Host – vydavatelství, s. r. o., 2019

(elektronické vydání)

ISBN 978-80-7577-874-1 (Formát PDF)

ISBN 978-80-7577-875-8 (Formát ePub)

ISBN 978-80-7577-876-5 (Formát MobiPocket)

Věnováno mým synům

*Cyrusovi, Jaspárovi a Asovi, kteří se jednou vydají
na vlastní duchovní cestu.*

OBSAH

K obrazu našemu 11

První část

Vtělená duše 19

1. Adam a Eva v ráji 21
2. Pán šelem 37
3. Tvář ve stromě 55

Druhá část

Polidštěný bůh 67

4. Pluhy místo oštěpů 69
5. Vznešení lidé 85
6. Nejvyšší bůh 107

Třetí část

Co je bůh? 127

7. Bůh je jeden 129
8. Bůh je trojí 147
9. Bůh je vše 165

Závěr

Jeden 183

Poznámky 191

Bibliografie 269

Rejstřík 297

Poděkování 315

K OBRAZU NAŠEMU

Jako malý jsem si myslel, že Bůh je obrovský, mocný stařec, který žije na nebesích – taková větší a silnější verze mého otce, akorát že má kouzelnou moc. Představoval jsem si ho jako prošedivělého pohledného muže s dlouhými vlasy spadajícími na široká ramena. Seděl na trůně zahaleném mraky, a když promluvil, jeho hlas hřměl po celém nebi, obzvláště pokud se zlobil. Což bývalo často. Byl ale také srdečný a milující, milosrdný a laskavý. Když byl šťastný, smál se, a když byl smutný, plakal.

Úplně přesně nevím, kde jsem k této představě Boha přišel. Možná jsem ho někde zahlédl namalovaného na vitrážovém okně nebo v knize. A možná jsem se s ní už narodil. Studie ukázaly, že malé děti – bez ohledu na to, odkud pocházejí nebo jak moc jsou věřící – nedokážou rozlišit Boha od lidí, pokud jde o činy a chování. Bez výjimky ho popisují jako lidskou bytost s nadpřirozenými schopnostmi.¹

Když jsem pak byl starší, na většinu svých dětských představ jsem zapomněl, ovšem obraz Boha přetrval. Ačkoli naše rodina nebyla nijak zvláště zbožná, náboženství a duchovno mě vždycky fascinovaly. Hlavou mi vířily polovičaté teorie o tom, co je Bůh, odkud přišel a jak vypadá

(je zajímavé, že se pořád podobal mému otci). Nechtěl jsem ho jen poznat, chtěl jsem ho zažít, cítit ve svém životě jeho přítomnost. Když jsem se o to ale pokoušel, pokaždé jsem si představil širokou propast, která se mezi námi otevírá a kterou ani jeden z nás nedokáže překročit.

Jako teenager jsem přešel od vlašného islámu mých iránských rodičů k zanícenému křesťanství mých amerických přátel. Dětská potřeba přemýšlet o Bohu jako o mocné lidské bytosti najednou vykrytalizovala v uctívání Ježíše Krista jako doslovného „ztělesnění Boha“. Ze začátku mi tato zkušenost připadala jako škrábání svědivého místa, které jsem měl odjakživa. Roky jsem hledal způsob, jak tu propast mezi sebou a Bohem překlenout, a teď tu bylo náboženství, které tvrdilo, že žádná propast neexistuje. Pokud chci vědět, jaký Bůh je, stačí si jenom představit tu nejdozkonalejší lidskou bytost.

Mělo to určitý smysl. Jak lépe odstranit překážku mezi lidmi a Bohem než tím, že z něho uděláme lidskou bytost? Jak o obrovském úspěchu křesťanského pojetí Boha prohlásil slavný německý filozof Ludwig Feuerbach, „jen bytost, která v sobě obsahuje celého člověka, může také celého člověka uspokojit“.²

Feuerbachův citát jsem poprvé četl na vysoké škole, někdy v době, kdy jsem se rozhodl pustit do celoživotního studia světových náboženství. V podstatě jím říká, že téměř univerzální přitažlivost Boha, který vypadá, myslí, cítí a jedná přesně jako my, je zakořeněna v naší hluboké potřebě prožívat božské jako svůj odraz. Tato pravda mě zasáhla jako zaburácení hromu. To proto mě v dětství tolik přitahovalo křesťantví? Byla moje představa Boha celou tu dobu zrcadlem odrážejícím mou vlastní povahu a emoce?

Z té možnosti jsem byl zatrpklý a rozčarovaný. Začal jsem pátrat po obsáhlejšímu konceptu Boha, opustil křesťanství a vrátil se k islámu, na kterém mě přitahoval jeho radikální ikonoklasmus: víra, že Bůh se nedá uvěznit do žádného obrazu, ať už lidského, či jiného. Brzy jsem si ale uvědomil, že odmítat zobrazování Boha jako člověka v islámu neznamena, že o něm jako o člověku odmítáme přemýšlet. Muslimové stejně jako jiní věřící připisují Bohu své vlastní ctnosti i neřesti, své vlastní pocity a chyby. Nemají totiž příliš na vybranou, ostatně jako téměř nikdo z nás.

Ukázalo se, že tuto potřebu polidšřovat božské máme pevně zakódovanou v mozku, a to je také důvod, proč je ústředním prvkem téměř každé náboženské tradice, jakou kdy svět poznal. Samotný proces, jehož prostřednictvím v lidské evoluci koncept Boha vznikl, nás nutí – ať už vědomě, nebo ne – Boha utvářet k obrazu svému. Celé dějiny lidské spirituality by se vlastně daly vnímat jako dlouhodobá, souvislá, neustále se vyvíjející a pozoruhodně vytrvalá snaha pochopit božské pomoci toho, že mu propůjčíme svoje emoce a svoji osobnost, že mu přisoudíme svoje vlastnosti a tužby, že ho obdaříme svými silnými stránkami, dokonce i svým tělem – zkrátka že z Boha uděláme *sebe*. Tím chci říct, že ať už jsme si toho vědomi, nebo ne, a bez ohledu na to, zda jsme věřící, či ne, si velká většina z nás Boha často představuje jako božskou verzi nás samých: jako lidskou bytost, ovšem s nadpřirozenými schopnostmi.³

Tím netvrdím, že nic jako Bůh neexistuje ani že to, co Bohem nazýváme, je celé lidský výmysl. Obě tato tvrzení sice mohou být pravdivá, ovšem tím se tato kniha nezabývá. V žádném případě se nesnažím dokázat existenci či neexistenci Boha, a to z jednoho prostého důvodu – ani pro jedno

neexistují žádné důkazy. Víra je volba a každý, kdo tvrdí opak, se vás snaží obrátit na tu svou. Buď se rozhodnete věřit, že existuje něco mimo hmotný svět – něco skutečného, něco *poznatelného* –, nebo ne. Pokud jste stejně jako já rozhodnutí věřit, pak si musíte položit otázku: Chcete tuto věc pocítit? Chcete s ní být v kontaktu? *Poznat* ji? Pokud ano, může být užitečné mít nějaký jazyk, jímž se dají vyjádřit v podstatě nevyjádřitelné zkušenosti.

A v tuto chvíli do hry vstupuje náboženství. Za všemi mýty a rituály, chrámy a katedrálami, příkazy a zákazy, jež lidstvo po tisíciletí rozdělovalo na různé a často soupeřící náboženské tábory, není náboženství nic víc než „jazyk“ tvořený symboly a metaforami, který věřícím umožňuje sdělit druhým i sobě samým slovy nevyjádřitelný prožitek víry. Jde jen o to, že v celých dějinách náboženství existuje jeden univerzální a svrchovaný symbol – jedna velká metafora Boha, z níž jsou odvozeny prakticky všechny další symboly a metafory v téměř všech světových náboženstvích: *my* – lidské bytosti.

Tento koncept, který jsem pojmenoval „polidštěný Bůh“, se do našeho vědomí zaryl v okamžiku, kdy nás představa Boha poprvé napadla. Vedl k nejstaršímu teoretizování o podstatě vesmíru a naší roli v něm. Inspiroval naše první fyzické zobrazení světa přesahující ten náš. Víra v polidštěné bohy nás provázela v rolích lovců a sběračů a o desítky tisíc let později nás pak přivedla k tomu, abychom vyměnili oštěpy za pluhu a začali sázet plodiny. Naše první chrámy a první náboženství vybudovali lidé, kteří bohy vnímali jako nadpřirozené bytosti. Mezopotámci, Egypťané, Řekové, Římané, Indové, Peršané, Hebrejci, Arabové, ti všichni své teologické systémy vytvořili lidskými prostředky a na základě

lidských představ. Totéž platí i pro neteistické tradice, jako jsou džinismus či buddhismus – obě si duchy a dévy ve svých teologiích představují jako nadpřirozené bytosti, které jsou stejně jako jejich lidské protějšky vázány zákony karmy.⁴

Dokonce ani někteří moderní židé, křesťané a muslimové zastávající teologicky správnou víru o jednom a jediném Bohu, jenž je nehmotný či neomylný, všudypřítomný nebo vševědoucí, si ho nedokážou představit jinak než v lidské podobě a mluvit o něm jinak než jako o člověku. Studie mnoha psychologů a kognitivních vědců ukázaly, že pokud musejí nejoddanější věřící vyjádřit své myšlenky o Bohu, v drtivé většině o něm mluví jako o nějakém člověku, kterého například potkali na ulici.⁵

Všimněte si, že věřící často popisují Boha jako dobrého či milujícího, krutého či žárlivého, odpouštějícího či laskavého. To jsou samozřejmě lidské vlastnosti. Toto využívání lidských emocí při popisu něčeho, co není lidské ani v nejnějším – ať už je to jakékoli –, však jen opět dokazuje naši existenciální potřebu promítat do Boha lidství, propůjčovat mu nejen všechno to, co je na lidské povaze ctnostné – naši schopnost bezmezná lásky, empatii a ochotu projevit soucit, naši touhu po spravedlnosti –, ale i všechny její špatné stránky: agresivitu a hamižnost, předpojatost a omezenost, sklony k extrémním projevům násilí.

Jak si jistě dokážete představit, z tohoto přirozeného nutkání polidštvovat božské vyplývají určité důsledky. Jakmile totiž Bohu propůjčíme lidské vlastnosti, v podstatě tyto vlastnosti *zbožšťujeme*, a tak je vše dobré či špatné na našich náboženstvích pouhým odrazem toho, co je dobré či špatné na nás. Naše touhy se stávají božskými touhami, jen nemají hranice. Z našich činů se stávají činy Boha, jen bez následků.

Vytváříme nadpřirozenou bytost s lidskými vlastnostmi, která však není svázána lidskými hranicemi. Naše náboženství, kultury, společnosti a vlády utváříme podle svých vlastních lidských tužeb a neustále sami sebe přesvědčujeme o tom, že jde o Boží touhy.

A právě to vysvětluje, proč bylo náboženství během celých lidských dějin jak nástrojem bezmezného dobra, tak i nevýslovného zla, proč tatáž víra v téhož Boha probouzí v jednom věřícím lásku a soucit a v jiném nenávisť a krutost, proč si mohou dva lidé ve stejné době vyložit stejný posvátný text naprosto odlišně. Většina náboženských konfliktů sužujících svět pramení z naší vrozené, nevědomé touhy udělat ze sebe vzor toho, co je Bůh a co chce, koho miluje a koho nenávidí.

Trvalo mi mnoho let, než jsem si uvědomil, že koncept Boha, jaký hledám, je zkrátka příliš obsáhlý a nedá se definovat jednou náboženskou tradicí a že jediný způsob, jak ho mohu skutečně pocítit, je Boha ve svém duchovním vědomí *odlidštit*.

Tato kniha proto není jen vyprávěním o tom, jak jsme Boha polidštili. Je také výzvou k tomu, abychom všemu božskému přestali podsouvat lidské vlastnosti a vytvořili si *panteističtější* představu Boha. A pokud nic jiného, snad bude alespoň připomínkou toho, že ať už věříte v jednoho Boha, mnoho bohů nebo vůbec v žádného, to my jsme Boha stvořili k obrazu svému, a ne naopak. A v této pravdě leží klíč k vyspělejší, mírumilovnější, *ryzejší* formě spirituality.

**PRVNÍ ČÁST
VTĚLENÁ DUŠE**

1. ADAM A EVA V RÁJI

Na počátku byla nicota. Tma. Chaos. Obrovské moře prázdnoty bez tvaru či obsahu. Žádné nebe, žádná země. Nerozestoupily se žádné vody, nezjevili se žádní bohové, nebyla vyslovena žádná jména. Žádný určený osud, až pak... záblesk, světlo a náhlé rozpínání prostoru a času, energie a hmoty, atomů a molekul – stavebních kamenů stovek miliard galaxií, z nichž každá je poseta stovkami miliard hvězd.

Blízko jedné této hvězdy se jedna částice prachu o velikosti mikrometru srazí s jinou a pak se stovky milionů let zvětšuje, začne vířit, nabírat hmotu a vytvářet zemskou kůru, dá vzniknout oceánům a souši a znenadání i *životu*, zpočátku jednoduchému, pak složitějšímu. Nejprve plazení, pak chůze.

Ubíhají tisíciletí, během nichž povrch Země pokryjí ledovce a zase ustoupí. Ledové čepice se rozpouštějí a zvedá se hladina moří. Vrstvy kontinentálního ledu tají, sesouvají se po nízkých kopcích do údolí Evropy a Asie a mění rozsáhlé lesy v holé pláně. A do tohoto útočiště vstoupí inkunábule našeho druhu – „historičtí“ Adam a Eva, chcete-li *homo sapiens*, člověk rozumný.

Adam a Eva byli vysocí, mohutní a s rovnými končetinami, širokým nosem a plochým čelem. Svou evoluci započali

mezi lety 300 000 a 200 000 př. n. l. jako konečná větev lidského rodokmenu. Jejich předkové se vydali z Afriky zhruba před sto tisíci lety, v době, kdy Sahara ještě nebyla prázdnou poustinou jako dnes, ale oblastí bohatých jezer a bujné vegetace. Ve vlnách přecházeli Arabský poloostrov a postupně odcházeli na sever přes stepi Střední Asie, na východ na indický subkontinent, přes moře do Austrálie a na západ přes Balkán až do jižního Španělska a na okraj Evropy.

Na cestě potkávali starší druhy migrujících lidí: *homo erectus*, člověka vzpřímeného, jenž se na podobnou cestu Evropou vydal před stovkami tisíc let, statného *homo denisoviensis* neboli denisovana putujícího po planinách Sibíře a Asie i robustního *homo neanderthalensis*, neandrtálce, kterého *homo sapiens* buď vyhladil, nebo pohltil (to nikdo s jistotou neví).¹

Adam je lovec, proto si ho představte s oštěpem v ruce a s mamutí kůží přehozenou přes ramena. Jeho proměna z kořisti v predátora v něm zanechala genetický otisk, lovecký instinkt. Dokáže zvíře stopovat celý rok a trpělivě čekat na správnou chvíli k nemilosrdnému útoku. Když svou kořist zabije, nezhltně ji na místě. Přinese ji domů a podělí se s tlupou. Pod širokou plachtou ze zvířecí kůže podepřenou mamutími kostmi uvaří jídlo na ohništi ohraničeném kameny a zbytky uskladní v jámách vykopaných hluboko v permafrostu.

Eva je také lovkyně, její zbraní ovšem není oštěp, nýbrž síť, kterou celé měsíce, možná i roky splétala z jemných rostlinných vláken. Krčí se v lese, v mdlém ranním světle opatrně líčí na mechu pasti a trpělivě čeká, až do nich vběhne nebohý králík nebo liška. Její děti zatím hledají jedlé rostliny, sbírají houby a vyhrabávají kořínky a chytají plazy a větší hmyz,

kteřé pak přinesou do tábora. Pokud jde o nasycení tlupy, každý tu má svou roli.²

Nástroje, které s sebou Adam a Eva nosí, jsou z pazourku a kamene, nejde však o žádné primitivní, náhodně nalezené pomůcky, které mohou jen tak zahodit. Patří ke stálému vybavení, jsou odolné a pečlivě vytvarované – vyrobené, nikoli nalezené. Adam s Evou si své nástroje nosí od jednoho obydli k druhému a občas je nahradí lepšími nebo vymění za cetky ze slonoviny či paroží a přívěsky z kostí a zubů a ze schránek měkkýšů. Takové věci jsou pro ně cenné, odlišují je totiž od zbytku tlupy. Až jeden z nich zemře a bude pochován do země, půjdou tyto předměty s ním, aby se z nich mohl těšit i v posmrtném životě.³

Tím, že posmrtný život existuje, jsou si Adam s Evou jistí. Proč by se jinak obtěžovali s pohřbíváním? K pochovávání mrtvých nemají žádný praktický důvod. Mnohem jednodušší by bylo nechat těla jen tak ležet, ať se rozloží pod širým nebem nebo je oklovají ptáci. Přesto trvají na tom, že těla svých přátel a příbuzných pohřbí, že je ochrání před působením přírody, že jim vyjádří úctu. Někdy mrtvolu naaranžují, buď ji narovnají, nebo stočí do polohy plodu čelem k východu, k vycházejícímu slunci. Mohou jí i stáhnout kůži z lebky a tu pak pohřbít při sekundárním pohřbu nebo lebku od těla oddělí nadobro a vystaví jí s falešnými očima imitujícíma pohled. Možná lebku dokonce rozbijí, vydlabou z ní mozek a snědí ho.

Samotné tělo popráší krvavě rudým okrem (rudá je symbolem života), položí na květinové lůžko a ozdobí náhrdelníky, mušlemi, zvířecími kostmi či nástroji – předměty, jež byly mrtvému drahé a které může v následujícím životě potřebovat. Kolem těla zapálí ohně a přinesou mu oběti.

Dokonce navrší z kamenů mohyly a hrob tak označí, aby ho později našli a mohli znovu navštívit.⁴

Adam a Eva to dělají zřejmě proto, že věří tomu, že mrtví ve skutečnosti nejsou mrtví, nýbrž jen v jiném světě, do kterého mohou živí nahlédnout prostřednictvím snů a vizí. Tělo se sice rozloží, ale něco z našeho já, něco samostatného, odděleného od těla, zůstává – pro nedostatek lepšího pojmenování to nazvěme *duší*.⁵

Není známo, jak se u nich tato myšlenka zrodila, hraje ovšem zásadní roli v jejich chápání sebe samých. Adam a Eva jaksi *intuitivně* vědí, že jsou vtělenými dušemi. Tato víra je tak stará a přirozená, tak hluboce zakořeněná a rozšířená, že se nedá považovat za nic menšího než charakteristický znak lidství. Měli ji v sobě už jejich předkové, neandrtálec a člověk vzpřímený. Zdá se, že rovněž prováděli různé rituální pohřby, což znamená, že i oni možná považovali duši za oddělenou od těla.⁶

Pokud duše není součástí těla, může ho přežít. A jestliže ho přežije, pak se viditelný svět musí hemžit dušemi všech, kdo kdy žili a zemřeli. Adam s Evou tyto duše, existující v nespočtu podob, mohou vnímat. Bez těla se z nich stávají *duchové*, kteří mají schopnost obývat všechny bytosti i věci – ptáky, stromy, hory, slunce, měsíc. To vše pulzuje životem, vše je *živé*.

Přijde den, kdy budou všichni tito duchové polidštěni, dostanou jména a legendy, promění se v nadpřirozené bytosti a budou uctívány a zahrnovány modlitbami jako bohové.

Ale k tomu se teprve dostaneme.

Odtud je však pro Adama a Evu už jen krůček k závěru, že se jejich duše – která z nich dělá to, co jsou – formou ani obsahem příliš neliší od duší těch, kteří jsou kolem nich,

duší těch před nimi, duchů stromů a hor. Ať už jsou čímkoli, ať už jejich podstatu tvoří cokoli, je to stejné jako u veškerého tvorstva. Jsou součástí celku.

Této víře se říká *animismus* – přisuzování duchovní podstaty neboli „duše“ všemu lidskému i jinému – a s velkou pravděpodobností jde o nejstarší lidský projev něčeho, co by se dalo nazývat *náboženstvím*.⁷

Naši primitivní předkové Adam a Eva jsou primitivní, pouze co se týče jejich nástrojů a technologií. Jejich mozek je stejně velký a vyvinutý jako náš, jsou schopni abstraktního myšlení a ovládají řeč, s jejíž pomocí mohou své myšlenky navzájem sdílet. Mluví jako my, myslí jako my, podobně jako my si vytvářejí představy a vyrábějí, podobně jako my komunikují a používají stejnou logiku jako my. Jsme to zkrátka a jednoduše *my*: úplné a plnohodnotné lidské bytosti.

A jako úplné a plnohodnotné bytosti umějí být kritičtí a experimentovat. Umějí používat analogické myšlení při vytváření komplexních teorií o povaze reality. Na základě těchto teorií si dokážou vytvořit ucelený obraz světa. A svůj světonázor dokážou uchovat a předávat z generace na generaci.

Téměř všude, kam *homo sapiens* vkročil, za sebou zanechal stopy tohoto světonázoru a my je nyní odkryváme. Některé mají podobu monumentů pod širým nebem, z nichž většinu odvál čas. Jiné jsou pohřbeny v mohylách, ve kterých jsou i po desítkách tisíc let patrné jasné známky rituálů. Nikde jinde však s našimi pradávnými předchůdci nepřicházíme do bližšího kontaktu – nikde jinde se jejich *lidství* neprojeví výrazněji – než uvnitř pozoruhodně pomalovaných jeskyní, které jsou rozesety po Evropě a Asii a jako stopy vyznačují trasu jejich migrace.⁸

Podle toho, co víme, je pro jejich světonázorový systém zásadní myšlenka, že vesmír je vícevrstevný. Země tvoří střední vrstvu, která leží mezi nebeskou klenbou a mělkou kotlinou podsvětí. Vyšších sfér se dá dosáhnout jen ve snu nebo v pozměněných stavech vědomí a většinou to dokáže pouze *šaman* – člověk působící jako prostředník mezi hmotným a duchovním světem. Do nižších sfér však může sestoupit kdokoli a to jednoduše tak, že pronikne hluboko do země – tam se musí plazit jeskyněmi a slujemi, někdy i celé kilometry, a malovat, rýt a tesat svůj světonázor přímo do kamenných stěn, které mají funkci „membrány“ spojující jeho svět s tím dalším.⁹

Tyto pomalované jeskyně se nacházejí i na tak vzdálených místech, jako je Austrálie nebo indonéské ostrovy. Objevují se po celém Kavkaze – od jeskyně Kapova na jižním Uralu v Rusku až po jeskyni Cuciulat v západním Rumunsku a podél celého údolí horního toku řeky Leny na Sibiři. Jedny z nejstarších a nejjachovalejších ukázek prehistorických skalních maleb najdeme v hornatých oblastech západní Evropy. Velký červený disk na stěně jeskyně El Castillo na severu Španělska pochází z doby zhruba před jednačtyřiceti tisíci lety, tedy z doby, kdy do této oblasti dorazil *homo sapiens*. Podobnými jeskyněmi je provrtaná celá jižní Francie – od Font de Gaume a Les Combarelles v údolí Vézère až po Chauvetovu jeskyni, Lascaux a jeskyně na řece Volp na úpatí Pyrenejí.¹⁰

Obzvláště jeskyně na řece Volp nabízejí jedinečnou možnost nahlédnout smysl a funkci těchto podzemních svatyní. Systém tvoří tři propojené vápencové jeskyně, které nepřetržitě zevnitř omílala řeka Volp: jeskyně Enlène na východě, LeTuc d'Audoubert na západě a uprostřed Les Trois-Frères

pojmenovaná podle tří francouzských bratrů, kteří jeskyně v roce 1912 náhodou objevili.

Jako první tyto tři jeskyně prozkoumal francouzský archeolog a kněz Henri Breuil, známý jako abbé Breuil, který množství obrazů nalezených uvnitř pečlivě ručně překreslil. Jeho nákresy nám otevřely okno do mlhavé minulosti a umožnily hodnověrně zrekonstruovat úžasnou duchovní cestu, kterou tu naši pravěcí předkové před desítkami tisíc let možná podstoupili.¹¹

Tato cesta začíná přibližně sto padesát metrů od vchodu do první jeskyně volpského komplexu – Enlène –, v malé předsíni dnes nazývané Salle des Morts. Je třeba říct, že Adam s Evou v těchto místech nežijí – nejsou to „jeskynní lidé“. Jeskyně, v nichž se nacházejí malby, jsou většinou obtížně přístupné a jsou neobyvatelné. Vstoupit do nich je jako vstoupit do liminálního prostoru, jako překročit práh mezi viditelným a nadsmyslovým světem. V některých jeskyních jsou vidět známky dlouhodobé aktivity a jiné obsahují jakési předsíně, v nichž se podle archeologických nálezů uctívači možná scházeli ke spánku a jídlu. Nejedná se však o obydlí, jde o posvátný prostor, což vysvětluje, proč jsou malby nalezené uvnitř často umístěny daleko od vchodu do jeskyně, kam je nutné podstoupit nebezpečnou cestu spletími chodbami.

Salle des Morts ve volpských jeskyních slouží jako jakési shromaždiště, místo, kde se Adam s Evou mohou připravit na nadcházející zážitek. Vznáší se tu těžký zápach hořících kostí. Po celé prostora jsou tu v zemi vyhloubená ohniště, v nichž planou zvířecí kosti. Ty jsou zjevně silně hořlavé, což ovšem není ten důvod, proč je tu pálí. Na úpatí Pyrenejí není o dřevo nouze, je ho tady dokonce více než kostí a dá se opatřit mnohem snadněji.

Kosti však prý mají zprostředkující sílu – nacházejí se uvnitř masa, ale nejsou z masa. Proto je lidé tak často sbírají, leští a nosí jako šperky. Proto z nich vyřezávají talismany se složitými rytinami bizonů, sobů nebo ryb – zvířat, jimž tyto kosti většinou nepatří. Někdy jsou vkládány přímo do puklin a skulin jeskynních stěn, zřejmě jako forma modlitby nebo způsob, jak předat zprávu duchovní říši.

Pálení zvířecích kostí v těchto ohništích je pravděpodobně prostředek, jak absorbovat zvířecí podstatu. Silné aroma čadících kostí a morku ve stísněném prostoru funguje jako jakési kadidlo, které má požehnat těm, kdo se tu shromáždili. Představte si Adama a Evu, jak sedí celé hodiny v této předsíni zahalení kouřem a s příbuznými se kolébají do rytmu bubnů ze zvířecí kůže, slabých zvuků fléten vyřezaných ze supích kostí a cinkání xylofonů z ohlazených kusů pazourku – to všechno bylo v těchto jeskyních objeveno –, dokud nedosáhnou zasvěceného stavu nezbytného k další cestě.¹²

Adam a Eva těmito jeskyněmi neputují bezcílně. Každá komora, výklenek či štěrbina, chodba nebo prohlubeň má zvláštní účel – jsou určeny k vyvolání extatického zážitku. Jedná se o pečlivě řízenou událost, při níž má putování zákoutími a chodbami a vnímání obrazů na stěnách, podlaze a stropě vyvolat určitou emocionální reakci podobnou pohledu na křížovou cestu ve středověkých kostelech.

Adam a Eva si nejprve musejí kleknout, dát ruce na zem a lézt šedesát metrů dlouhou chodbou, která spojuje Enlène s druhou jeskyní komplexu, Les Trois-Frères. Zde vstupují do úplně nového světa, který se vyznačuje něčím, co v první jeskyni chybí tak očividně, že to nemůže být náhoda. V této druhé jeskyni se totiž Adam a Eva poprvé setkávají s jes-

kynními malbami, které nesmazatelně charakterizují jejich duchovní život.

Hlavní chodba v Les Trois-Frères se větví na dvě úzké cesty. Levá vede do dlouhé místnosti, v níž jsou vyobrazeny řady černých a červených teček různých velikostí. Tyto tečky představují nejstarší formu jeskynních maleb – v některých jeskyních se datují až do doby před čtyřiceti tisíci lety. Nikdo přesně neví, co znamenají. Mohlo by jít o záznamy duchovních vizí nebo mohou představovat mužské a ženské symboly. Je však celkem jisté, že na stěnách nejsou rozmístěny náhodně. Naopak, často v nich lze rozpoznat vzorec, který se opakuje místnost po místnosti. To znamená, že mohly sloužit jako nějaký druh komunikace či instrukcí, jako jakýsi kód, který věřícím na cestě do útrob země předává důležité informace.¹³

Cesta napravo od hlavní chodby v Les Trois-Frères se stáčí k další malé, tmavé místnosti lidově nazývané Galerie des Mains. Stěny zde nejsou pomalovány tečkami, nýbrž desítkami otisků rukou. Jedná se o zdaleka nejčastější a okamžitě rozeznatelnou dochovanou formu jeskynního umění. Nejstarší otisky rukou pocházejí z doby před zhruba třiceti devíti tisíci lety a najdeme je nejen v Evropě a Asii, ale také v Austrálii, na Borneu, v Mexiku, Peru, Argentíně, na Sahaře, a dokonce i ve Spojených státech. Vznikly buď namočením rukou do mokrého pigmentu a otisknutím na stěnu jeskyně, nebo tak, že se ruka položila přímo na stěnu a kolem ní se pomocí vydlabané kosti rozstříkoval okr a tak vznikl negativní otisk. Samotný okr má posvátnou funkci – krvavě rudá barva slouží jako most mezi hmotným a duchovním světem.¹⁴

Na těchto otiscích je pozoruhodné, že je téměř nikdy nenajdeme na hladkých, snadno přístupných místech, jak by se dalo očekávat. Bývají shromážděny kolem určitých

topografických útvarů: nad štěrbinami a puklinami či blízko nich, uvnitř konkávních prohlubní nebo mezi stalagmitovými útvary na vysokých stopech a obecně ve špatně dostupných prostorách. Některé otisky jsou tvarovány tak, že prsty jakoby svírají skálu. U jiných jsou prsty buď pokrčené, nebo chybí úplně. Některé otisky zcela jasně vytvořila jedna ruka, ovšem na jiných šablonách chybějí různé prsty, což naznačuje, že se stejně jako u černých a červených teček může jednat o pradávnou formu symbolické komunikace, jakousi primitivní „znakovou řeč“. Podivuhodná podobnost mezi otisky nalezenými na opačných koncích světa může znamenat, že tato praktika má společný původ předcházející migraci *homo sapiens* z Afriky před téměř sto tisíci lety. Je možné, že lidé, kteří vytvořili otisky v Indonésii, a ti, kteří je vytvořili v západní Evropě, mluvili stejnou symbolickou řečí.

Zdroj: Mariano / CC-BY-SA-3.0 / Wikimedia Commons

Negativní a pozitivní otisky rukou nalezené v santacruzské jeskyni Cueva de las Manos v Argentině (přibližně 15 000–11 000 př. n. l.)

Zajímavý je převládající názor dnešních odborníků, že většina otisků v evropských a asijských jeskyních patří ženám. Tím vyvracejí tvrzení, že rituály vykonávané v těchto jeskyních byly primárně mužskou záležitostí. Přístup do některých prostor či provádění určitých činností mohly být možná omezeny na ty, kdo se účastnili konkrétních obřadů nebo zasvěcovacích rituálů, ale v samotných svatyních byli pravděpodobně vítáni všichni členové společenství: muži i ženy, mladí i staří.¹⁵

Adam s Evou ve slabém světle mihotajícího se plamínku po hmatu opatrně postupují komorou. Cítí každou nepravdivost na stěnách – nerovnosti, teplé a studené části – a hledají to pravé místo, kde zanechat otisky. Je to dlouhý a intimní proces vyžadující důvěrnou znalost skalního povrchu. Až když tu zanechají své stopy, jsou připraveni pokračovat v cestě do samotného srdce jeskyně: do malé, stísněné místnosti skryté v nebezpečně strmé, téměř nepřístupné části komplexu, kterou Breuil pojmenoval *Svatyně*.

Stěny tu téměř pulzují zářivě barevnými obrázky zvířat, které jsou buď na skále namalované, nebo do ní vyryté. Jsou jich tu stovky, navrstvené na sebe a zachycené v horečné aktivitě: bizon, medvědi a koně, sob a mamuti, jeleni, kamzíci i několik záhadných a neidentifikovatelných stvoření – některá jsou příliš fantaskní na to, aby byla skutečná, jiná stírají hranici mezi člověkem a zvířetem.

Nazývat tyto malby „obrázky“ není úplně přesné. Stejně jako u teček a otisků rukou se jedná o symboly vyjadřující animistickou víru našich předků, že všechno živé je navzájem propojené, že sdílejí jednoho univerzálního ducha. Právě z tohoto důvodu nejsou tato zvířata většinou zachycena na žádném pozadí. Jejich pohyb je často naznačen

rozostřeně, nepohybují se však po trávě, stromech, keřích ani v řekách, nemají žádnou „půdu pod nohama“. Jako by se vznášela v prostoru, vzhůru nohama, v podivných, neuvěřitelných úhlech. Jsou jako přeludy, bez kontextu, *neskutečná*.¹⁶

Všeobecně se věří, že tyto jeskynní malby představují jakousi „loveckou magii“, zaklínadlo, které mělo lovcům pomoci lapit kořist. Tvorové v jeskyních však většinou neznázorňují zvířata, která se potulují kolem těchto jeskyní. Archeologické vykopávky ukázaly, že živočišné druhy vyobrazené na stěnách většinou neodpovídají těm, jimiž se jejich autoři živili. Zvířata jsou málokdy zobrazována jako kořist či v bolestech, nenajdete tu téměř žádné známky násilí. Některá zvířata křížují rovné čáry, obvykle interpretované jako oštěpy či šípy, které jim probodávají slabiny. Bližší pohled však odhaluje, že čáry zvířeti do těla *nevnikají*, nýbrž z něj *vycházejí*. Představují zřejmě auru či ducha zvířete – jeho *duši*. Francouzský antropolog Claude Lévi-Strauss tvrdil, že primitivní lidé zvířata na stěny nemalovali proto, že by byla „vhodná k jídlu“, ale proto, že byla „vhodná k myšlení“.¹⁷

Adam s Evou do jeskyní nechodí malovat svět, který znají. Jaký by to mělo smysl? Jsou tu proto, aby si představili svět existující mimo ten jejich. Vlastně obrázky bizonů či medvědů ani tak nekreslí, spíše je ze skály *vysvobozují*. V šeru úzké chodby očima zkoumají stěnu jeskyně, rukama ji hladí a čekají, až se jim obrázek zjeví. Z ohybu skály se stává stehno antilopy a štěrbina či puklina slouží jako základ pro sobí paroží. Někdy je k proměně přirozeného tvaru skály v mamuta nebo kamzíka zapotřebí jen něco málo doplnit – tu trochu barvy, tam hlubokou rýhu. Ať už je námět jakýkoli, jejich úkolem není obrázek nakreslit, nýbrž ho dokončit.

Malby jsou často skryty za sloupy nebo na jiném místě, kde jsou vidět jen z určitých úhlů a může je pozorovat jen několik málo lidí najednou, což znamená, že jeskyně – nejen malba uvnitř, nýbrž samotná jeskyně – měla být součástí duchovního zážitku. Stává se z ní *mytogram*, je určena k tomu, aby se v ní *četlo*, stejně jako čteme posvátný text.¹⁸

Jestliže jsou volpské jeskyně jakýmsi posvátným textem, pak Adam a Eva brzy dojdou k jeho hlavní myšlence, do okamžiku, kdy záhada všeho, co dosud zažili, dospěje k velkolepému odhalení.

Na druhém konci Svatyně se nachází tunel tak úzký, že se do něj současně vejdou jen jeden nebo dva lidé. Kousek nad zemí stoupá nahoru k úzké římsce, a aby se do něj vešli, musí lézt po kolenou. Jakmile jsou nahoře, mohou se napřímit a sunout se pomalu po římsce zády přitisknutými ke skále, aby nespadli. Po pár metrech se římsa rozšiřuje a oni se mohou otočit tváří ke stěně. Když pak zvednou oči ke stropu, konečně uvidí vrcholné dílo komplexu – malbu tak úžasnou a ohromující, že se snad ani nedá popsat slovy.

Jedná se o muže, to je jisté. Není to však obyčejný muž. Má lidské nohy a chodidla, ale jelení slechy a oči jako sova. Na hrud' mu spadá dlouhý hustý plnovous a z hlavy mu vybíhají nádherně tvarované parohy. Jeho ruce se podobají medvědím tlapám, svalnatý trup a stehna patří antilopě nebo gazele. Mezi zadními nohama je vidět velký, napůl ztopořený penis, který se stáčí nahoru a téměř se dotýká silného koňského ohonu trčícího mezi hýžděmi. Postava je zachycena jakoby v tanci a tělo se natáčí doleva. Muž je ale obrácený k pozorovateli, soví oči má černě orámované a doširoka otevřené a malé bílé zornice neustále sledují toho, kdo se na něj dívá.

Zdroj: David Lindroth, Inc.

Čaroděj (podle kresby Henriho Breuila). Jeskyně
Les Trois-Frères, Montesquieu-Avantes, Francie
(přibližně 18 000–16 000 př. n. l.)

Postava v těchto jeskyních je jedinečná v tom, že je jak namalovaná, tak i vyrytá – byla opakovaně upravována, překreslována a přemalovávána, možná po tisíciletí. Na nose a čele má nepatrné stopy barvy. Na některých místech jsou vidět úžasné detaily, například kolenní česka na levé noze, jinde je dílo odbyté, obzvláště přední tlapy vypadají, že byly malovány ve spěchu, a nejsou dokončené. Celá postava je vysoká asi tři čtvrtě metru a je mnohem větší než jakýkoli jiný obrázek v místnosti. Ať už je to cokoli, vznáší se to v temnotě a vévodí celému prostoru.

Když Henri Breuil před sto lety kresbu uviděl, byl ohromen. Zjevně šlo o modlu určenou k obdivování a možná i k uctívání. Osamocená, dominantní postava humanoida je v takových jeskyních něčím nevidaným. Díky svému umístění vysoko nad úrovní očí vypadá, jako by předsedala změti zvířat shromážděných ve Svatyni. Breuil se zpočátku domníval, že znázorňuje šamana převlečeného za jakési hybridní zvíře. Pojmenoval ji proto „Čaroděj“ a tento název jí už zůstal.¹⁹

Breuilova původní interpretace je pochopitelná, jelikož v prastarých společenstvích se věřilo, že šamani stojí jednou nohou v tomto světě a druhou nohou v tom druhém. Dokázali si navodit změněné stavy vědomí (často díky halucinogenům), čímž se zbavili svého těla, vstoupili do světa duchů a přinesli zprávy ze záhrobí, obvykle s pomocí zvířecího průvodce.²⁰

Právě kvůli tomuto spojení se zvířaty se Breuil domníval, že napůl lidský a napůl zvířecí Čaroděj je šaman, zřejmě zachycený uprostřed proměny, kdy se zbavuje svého těla a chystá se vejít do podsvětí. V jeskyních napříč Evropou a Asií bylo nalezeno nejméně sedmdesát dalších podobných hybridních postav, z nichž většina se také považuje za šamany. Ve francouzské Chauvetově jeskyni je na kameni ve tvaru slzy visící ze stropu vyrytý napůl muž a napůl bizon. Jeho tělo se shýbá nad obrázkem vaginy pokryté hustým, černým pubickým ochlupením podél zužujících se části skály. Na stěnách jeskyně Lascaux najdeme obrázek muže s koňskou hlavou a dalšího s hlavou ptáka ležícího před útočícím bizonem. Nedaleko od místa, kde se ve volpských jeskyních tyčí Čaroděj, se nachází mnohem menší postava bizona s lidskýma rukama a nohama, který zřejmě hraje na flétnu přiloženou k nozdram.²¹

Tito namalovaní kříženci však nepředstavují šamany, stejně jako zvířecí malby nepředstavují skutečná zvířata. Podobně jako u teček, otisků rukou a prakticky všeho v těchto jeskyních se jedná o *symbols*, které mají představovat „onen svět“ – svět mimo fyzickou říši.

I Breuil si uvědomil, že na Čaroději je něco jedinečného. Nešlo koneckonců o pouhého křížence člověka a zvířete, ale spíše o koláž různých živočichů, kteří dohromady tvoří jednu aktivní, živou bytost, jež se odlišuje od všech ostatních nálezů v jakékoli pomalované jeskyni. A tak na svůj objev po jisté úvaze změnil názor a usoudil, že toto zvláštní, hypnotické stvoření, které na něj hledí z výšky, ve skutečnosti není šaman. Podle zápisu v jeho deníku jde o nejstarší nález znázornění boha.²²

2. PÁN ŠELEM

Boha, jak se Breuil domníval, že na něj narazil ve volpských jeskyních, religionisté znali už roky. Jedná se o pradáv-
né božstvo, pravděpodobně jedno z prvních, jaké se kdy
v lidské mysli zrodilo, považované za pána zvířat a vládce
a strážce lesů. Lovci se k němu mohli modlit, aby je dovedl
ke kořisti, a mohli ho usmiřovat dary, když byl rozhněvaný
a zvěř před nimi utíkala. Jemu náleží duše zvířat, on jediný
má moc vypustit je do přírody a poté, co jsou ulovena a za-
bita, může jen on jejich duše povolat zpět. Říká se mu Pán
šelem.¹

Pán šelem není jen jedním z nejstarších, ale také nejtra-
dovanějších bohů v dějinách náboženství. V různých podo-
bách existuje téměř ve všech částech světa – od Eurasie přes
Severní Ameriku až po Střední Ameriku. Jeho vyobrazení
najdeme na kamenných nádobách z Mezopotámie pochá-
zejících z konce čtvrtého tisíciletí př. n. l. Nůž ze slonoviny
a pazourku vyrobený v Egyptě kolem roku 3450 př. n. l. –
dlouho před vzestupem faraonů – má na rukojeti vyrytou
postavu Pána šelem svírajícího v každé ruce lva. V údolí
řeky Indus byl spojován se zoroastrijským bohem Ahurou
Mazdou i s hinduistickým božstvem Šivou, obzvláště v jeho

manifestaci Pašupatihu neboli Pána tvorstva. Pána šelem představuje také Enkidu, zarostlý hrdina jednoho z prvních psaných mýtů na světě, babylonského *Eposu o Gilgamešovi*, a stejně tak v řecké mytologii Hermes a někdy i Pan – napůl kozel, napůl člověk a bůh přírody.

Za Pána šelem je občas označován dokonce i hebrejský bůh Jahve v Bibli. V knize *Jób* dává Jahve na odiv svou moc, když pustí na svobodu divokého osla, přiměje pštrosci nechávat svá vejce na zemi, aby je lidé mohli sbírat, nebo když přikáže divokému turu, aby se nechal zapřáhnout a na pokyn člověka oral doliny (Jb 39). Pána šelem dnes uctívají někteří přívrženci hnutí Wicca a novopohané v podobě Rohatého boha, bytosti z keltské mytologie.

Jak se toto zvláštní pravěké božstvo, které před desítkami tisíc let zplodila paleolitická mysl, dostalo do Mezopotámie a Egypta, do Íránu a Indie, k Řekům a Hebrejcům, k americkým čarodějnicím a evropským novopohanům? A hlavně, jak se naši pravěcí předkové vůbec dostali od primitivního animismu až k důmyslnému systému víry, který vyústil ve vznik Pána šelem?

Tyto otázky trápí teology i vědce po celá staletí. Co přimělo prastaré kultury k tomu, aby věřili v „duchovní bytosti“? Usnadnil nám nějak tento náboženský impuls naše hledání způsobu, jak si podmanit všechny ostatní živočišné druhy na Zemi? Byl *homo sapiens* první druh, u něhož se projevilo náboženské cítění, nebo lze důkazy víry najít i u starších druhů člověka?

Většina odborníků se shodne na tom, že náboženský impuls sahá hluboko do naší paleolitické minulosti. Kam až přesně, to však zůstává tématem vášnivých debat. Paleolit neboli starší doba kamenná se dělí na tři období: nejstarší

paleolit před 2 500 000 až 200 000 lety, kdy se na scéně poprvé objevil *homo sapiens*, střední paleolit před 200 000 až 40 000 lety s prvními jeskynnými malbami a mladý paleolit před 40 000 až 10 000 lety, v němž pozorujeme rozkvět vyspělých náboženských projevů i důkazy o komplexním rituálním chování.

Zdroj: Rama / CC BY-SA 2.0 FR / Wikimedia Commons

Rukojeť nože ze slonoviny a pazourku zobrazující Pána šelem nalezená v Egyptě (přibližně 3450 př. n. l.)

Není tedy divu, že většina dosud objevených náboženských artefaktů – včetně Čaroděje, jehož původ se datuje do doby před 18 000 až 16 000 lety – pochází z mladého paleolitu. Nové nálezy a vylepšené metody určování stáří nás však neustále nutí přezkoumávat hypotézy týkající se toho, jak hluboko do minulosti v evoluci člověka náboženské projevy sahají. Na odlehlých indonéských ostrovech kupříkladu vědci nedávno objevili jeskyně s malbami téměř stejně starými jako ty ve španělském El Castellu (namalované zhruba před 41 000 lety), které ovšem neobsahují abstraktní symboly jako španělské jeskyně, ale jasně identifikovatelné zvířecí postavy, například baculatou babirusu neboli prasojelena. Přítomnost těchto vyspělých maleb na opačném konci světa svědčí o tom, že jeskynní malířství může být starší, než jsme si mysleli, možná i o desítky tisíc let.²

Tento názor podpořil i nový objev jeskyně ve španělské Malaze s malbou, která vypadá jako procesí tuleňů sestupujících dolů po stalaktitu. Pozoruhodné je, že vznik tulení malby byl pomocí uhlíkové metody datován někdy do doby před 43 500–42 300 lety, což znamená, že je nevytvořil *homo sapiens*, který do té doby do Evropy ještě ani nedorazil, ale neandrtálec. V roce 2016 byla nedaleko údolí Aveyron ve Francii objevena dokonce ještě starší neandrtálská jeskyně s „oltářem“, který tvoří úlomky stalagmitů uspořádané do dvou soustředných kruhů – jakýsi paleolitický Stonehenge. Předběžná uhlíková analýza kruhů ukazuje, že tento artefakt vznikl před více než 176 000 lety, na samém konci nejstaršího paleolitu.³

Mnoho odborníků je dnes přesvědčeno, že bychom měli důkazy o pravěkých náboženských projevech hledat ještě před našimi neandrtálskými bratřenci. Na Golanských vý-

šinách našli nedávno archeologové asi čtyřcentimetrovou kamennou modlu představující ženu (možná těhotnou) s velkým poprsím. Říká se jí Venuše z Berekhat Ram a její stáří se odhaduje nejméně na tři sta tisíc let, to znamená ještě před vznikem našeho druhu. A ačkoli nejstarší rituální pohřebiště *homo sapiens* pocházejí z doby asi před sto tisíci lety, postupně se objevují mnohem starší hroby, které nesou jasné známky náboženského jednání, například naleziště *homo erectus* v Číně staré až půl milionu let.⁴

Zdroj: Luc-Henri FAGE / CC BY-SA 4.0 / Wikimedia Commons

Neandrtálské kamenné kruhy ve tvaru oltáře, nalezené v jeskyni Bruniquel ve francouzském Aveyronu (staré přibližně 176 500 let)

Pokud se však při určování stáří prvních náboženských projevů spolehneme čistě na tyto archeologické nálezy, vystává tu problém – víra nefosilizuje. Myšlenky se nedají pohřbit do země a později vykopat. Domnívat se tváří v tvář důkazům rituálního chování v jeskyni nebo na pohřebišti, že

se toto chování objevilo náhle a současně s vírou, která ho podnítila, by bylo bláhové. První lidé měli určité představy o povaze vesmíru a svém místě v něm dlouho předtím, než je začali zobrazovat na stěny jeskyní. Naši předkové Adam a Eva nežili v nihilistické mlze, z níž se najednou probrali jako proroci zasažení zjevením. Systém víry dědili podobným způsobem jako své lovecké dovednosti či kognitivní a jazykové schopnosti: postupně a v průběhu stovek tisíc let duševního a duchovního vývoje. To, co zažívají hluboko v podzemí, když vstupují do volpských jeskyní, je jako rozkvět uplynulých tisíců let náboženského myšlení a zároveň zárodek let následujících. Vše, co vědí, je založeno na předchozích znalostech. Vše, co tvoří, je výsledkem předchozích výtvorů.

Tím vším chci říct, že chceme-li vystopovat počátek náboženského impulzu, musíme jít dál než k archeologickým nálezům. Musíme prozkoumat svou dávnou evoluční minulost, dojít až k samotnému okamžiku, kdy se z nás stali lidé.

Vědecká diskuse o vzniku náboženství se naplno rozhořela v devatenáctém století a byla utvářena postosvícenským přesvědčením, že všechny otázky – i ty, které se týkají božského – se dají zodpovědět pomocí logické analýzy a vědeckého zkoumání. Byla to éra Charlese Darwina a jeho evoluční teorie. Princip „přirozeného výběru“ či „přežití nejsilnějšího“ – myšlenkový koncept, podle něhož určité adaptivní vlastnosti mohou organismu v jeho přirozeném prostředí poskytnout větší šanci na přežití, a tudíž i na předání těchto vlastností potomkům – byl v té době v biologii již všeobecně přijímán.

Čím dál častěji se jich využívalo také k vysvětlení ekonomického a politického chování (někdy s katastrofálními následky). Proč tedy Darwinem nevysvětlit i náboženství?

Nepopíratelným faktem zůstává, že náboženská víra je tak rozšířená, že ji musíme považovat za základní součást lidství. Člověk je *homo religiosus*, ne kvůli své touze po vyznání a institucích nebo pro svou věrnost konkrétním bohům a náboženským doktrínám, nýbrž kvůli své existenciální snaze dosáhnout *transcendence*: toho, co leží za viditelným světem. Pokud se u našeho druhu sklony k náboženské víře dědí, pak musejí být podle odborníků výsledkem lidské evoluce. Musí v nich spočívat nějaká adaptivní výhoda, jinak by pro existenci náboženství nebyl žádný důvod.

Mezi prvními, kdo se tímto problémem vážně zabývali, byl anglický antropolog narozený v první polovině devatenáctého století Edward Burnett Tylor. Podle něj má náboženský impuls a chování, které z něj pramení, původ v záhadné, nevysvětlitelné lidské víře v duši oddělené od těla – víře, která se v nějaké podobě objevila v každé společnosti, v každé kultuře a napříč časem. Zajímalo ho, jak tato představa vznikla. Co mohlo naše pradávne předky přesvědčit, že jsou nesmrtelné duše uvězněné ve smrtelném těle?

Tylorova hypotéza, kterou vyslovil ve své vlivné práci nazvané *Primitive Culture* (Primitivní kultura) byla taková, že představa duše jako „živé, samostatné, přežívající entity, jako nositelky individuální osobní existence“ se nám mohla zjevit jedině ve spánku. „Podle mého názoru nemohlo takovou myšlenku, že duše je nehmotným odrazem těla, do lidské mysli vložit nic jiného než sny a vize,“ napsal Tylor.⁵

Představte si Adama zachumlaného do mamutí kůže, jak ve světle skomírajícího plamene dojídá večeři. Potom usíná

a ve snu vchází do jiného světa – světa zároveň skutečného i neznámého, jehož obrysy jsou sněním rozostřené. Řekněme, že tam potká svého mrtvého příbuzného, například otce nebo sestru. Tylor chtěl vědět, jak by si jejich návrat vysvětlil. Nenapadlo by ho, že ve skutečnosti nejsou mrtví? Že jen žijí v jiném světě, stejně hmatatelném a reálném, jako je tento? A nedošel by pak k závěru, že duše mrtvých mohou v podobě duchů existovat i po smrti těla? Nevrátil by se možná k otcovu nebo sestřinu hrobu a nepoprosil jejich duchy, aby mu pomohli s lovem, zařídili, aby přestalo pršet, nebo uzdravili jeho děti? Tak podle Tylora muselo dojít ke vzniku náboženství.

S hypotézou snů téměř žádný z Tylorových kolegů nesohlasil. Jeho německý protějšek Max Müller věřil, že první náboženské zkušenosti lidstva byly výsledkem střetu s přírodou. Tvrdil, že Adamovu náboženskou představivost nepodněcovalo to, co se mu zjevilo ve spánku, ale spíše to, co viděl, když nespal. Přece jen žije v obrovském, nepochopitelném světě, v němž se to hemží záhadami, které si nedokáže nijak vysvětlit. Vidí nekonečné oceány, prochází se v lesích tak vysokých, že se dotýkají nebe, a tak starých, že o nich jeho předkové vyprávějí příběhy, sleduje, jak slunce na nebeské klenbě donekonečna pronásleduje měsíc, a ví, že se na stvoření těchto jevů nijak nepodílel. A tak předpokládá, že je za něj musel vytvořit někdo jiný – nebo spíš *něco jiného*.

Britský etnolog Robert Marett dal této posvátné účté název *supernaturalismus*, to jest „myšlenkový postoj vyplývající z úžasu nad tajuplným“. Tvrdil, že pradávni lidé věřili v neviditelnou sílu, jakousi „univerzální duši“, která se nachází hned za viditelným světem. Pojmenoval ji *mana*, což je starý polynéský výraz pro „moc“.⁶

Mana představuje neosobní, nehmotnou nadpřirozenou sílu, která podle Margetta „přebývá ve všech neživých i živých objektech“. Rozpoznávání přítomnosti many v oceánech, stromech, slunci i měsíci naše předky přimělo začít tyto věci uctívat – nebo spíše uctívat to, co je v nich. Z neosobní many se nakonec vyvinula osobní duše, z každé duše vysvobozené z těla se stal duch a někteří z těchto duchů vstoupili do skal, kamenů nebo úlomků kostí a přeměnili je v totemy, talismany a modly, jež byly aktivně uctívány. Z jiných duchů se stali individualizovaní bohové, které mohli lidé prosit o pomoc a z nichž každý měl určitou funkci (bůh deště, bůh lovu a podobně). A tito individualizovaní bohové se pak podle Margetta po mnoha letech duchovní evoluce vyvinuli do jednoho všemohoucího, univerzálního Boha. Na této teorii se shodlo mnoho odborníků konce devatenáctého a začátku dvacátého století, jako byl Margett, Tylor nebo Müller, kteří příklon lidstva k monoteismu vnímali jako nevyhnutelný pokrok směrem od pohanského divošství ke křesťanskému osvícenství.

Ať už to byly sny, střet s přírodou, nebo spekulace o zemřelých předcích, všechna tato vysvětlení mají jedno společné – předpoklad, že náboženství během evoluce vzniklo proto, aby odpovědělo na nezodpověditelné otázky a pomohlo prvním lidem zvládnout hrozivý a nepředvídatelný svět. Toto vysvětlení náboženské zkušenosti je dodnes velice populární.

Není pochyb o tom, že náboženství často pomáhá pochopit tajemnou a pomíjivou existenci. Otázkou je, jakou adaptivní výhodu, pokud vůbec nějakou, poskytovalo primitivním lidem v raném stadiu jejich vývoje. Jak přesně se uklidňující, byť neustále se měnící odpovědi na záhady vesmíru podílejí na přežití druhu?

Někteří odborníci tvrdí, že rituální praktiky mohou vyvolat určité pocity, které mohly primitivnímu „věřícímu“ dát například schopnost zvládat strach, a tudíž být při lovu kořisti úspěšnější než „nevěřící“. I kdyby však byla pravda, že víra v nadpřirozeno může vést k fyzickým či psychologickým výhodám zvyšujícím evoluční zdatnost (což je velice nepravděpodobné), neexistuje žádný důvod se domnívat, že by absence takové víry evoluční zdatnost *snižovala*. Střemhlavý běh vstříc bizonovi, protože se nebojíte smrti, by vaše šance na evoluční přežití mohl stejně dobře pohřbit jako zvýšit.⁷

Aby tato teorie mohla platit, museli bychom navíc dokázat, že existují určité emoce, které jsou typické pro náboženské projevy, nebo že veškeré tyto projevy spouštějí podobné emoce – avšak ani jedno z toho není pravda. Tutéž posvátnou úctu, stejnou útěchu nebo odvalu, jaké mnoho lidí pocítuje v reakci na náboženství, může člověk zažít téměř v jakýchkoli nenáboženských situacích a mnohá náboženství takovéto pocity vůbec nevyvolávají. Navzdory všeobecnému přesvědčení zkrátka neexistuje důkaz o existenci jakékoli emoce spojené výhradně s náboženstvím – dokonce ani transcendence –, a tudíž není důvod se domnívat, že náboženské cítění má pro lidské přežití jakýkoli jedinečný přínos.⁸

Pokud náboženský impuls nelze dost dobře vysvětlit hledáním smyslu života jednotlivce, možná bychom se namísto toho měli zaměřit na jeho roli v budování a udržování našeho pocitu sounáležitosti. Taková byla ústřední teze předních sociologů devatenáctého století, mezi něž patřil i vědec, který tuto disciplínu v podstatě založil: Émile Durkheim.

Durkheim výslovně odmítl teorii, že náboženství vzniklo proto, aby primitivním lidem pomohlo při hledání odpovědi na záhadu existence. Vlastně odmítal i myšlenku, že náboženství má vůbec něco společného s nadpřirozenem. Podle něj je „záležitostí výsostně společenskou“, a aby tedy v našem raném vývoji jakožto sociální konstrukt přežilo, muselo být pevně ukotveno v *reálnu*: ani ve smyšlených mytologiích nebo divokých spekulacích, ani ve výplodech fantazie nebo mystické víře, nýbrž ve skutečných objektech a prožitcích.⁹

Sny, mana ani duchové nejsou skuteční. Skutečné jsou podle Durkheima konkrétní činy komunity, která je spojena krví a příbuzenskými vztahy, která funguje jako jeden muž, aby se adaptovala a přežila v nepřátelském prostředí. Počátky náboženského impulsu tudíž musejí být zakořeněny ve společenském životě, v obřadech a rituálech, které komunitě pomáhají budovat kolektivní vědomí.

Náš předek Adam se u skomírajícího ohně koneckonců nechoulí sám. Je obklopen tlupou. O maso se dělí se všemi – pomohli mu vystopovat kořist, zahnat ji do kouta a zabít oštěpy, očistit ji a rozporcovat. Samotný lov je tak trochu duchovním cvičením s jasně definovanými rituály předávanými po generace. Každý krok lovců je předem daný – od výroby oštěpů až po pohyb lesem při stopování kořisti. Díky tomu všemu si lovci udržují pocit mystické sounáležitosti se svými posvěcenými zbraněmi nabitými duchovní silou, která mění jinak obyčejné předměty – kameny, větvičky a kosti – v nástroje zajišťující přežití tlupy. Přežití samozřejmě není nic triviálního, takže je jasné, že tyto běžné předměty jako oštěpy nebo nože se postupně začnou považovat za posvátné, a to ne kvůli nějaké jejich vlastní moci, ale